

Fatalne žene u književnosti hrvatskoga realizma

Brdar, Nevena

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:347850>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Nevena Brdar

**FATALNE ŽENE U KNJIŽEVNOSTI
HRVATSKOG REALIZMA**

Na primjerima djela:

Ante Kovačić: U registraturi

Josip Eugen Tomić: Melita

(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, 2020.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Nevena Brdar

Matični broj:

**FATALNE ŽENE U KNJIŽEVNOSTI
HRVATSKOG REALIZMA**

Na primjerima djela:

Ante Kovačić: U registraturi

Josip Eugen Tomić: Melita

(ZAVRŠNI RAD)

Preddiplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentorica: doc. dr. sc. Sanja Tadić – Šokac

Rijeka, 2020.

IZJAVA

Kojom izjavljujem da sam završni rad naslova Fatalne žene u književnosti hrvatskog realizma izradila samostalno pod mentorstvom doc. dr. sc. Sanja Tadić – Šokac.

U radu sam primijenio/la metodologiju znanstvenoistraživačkoga rada i koristio/la literaturu koja je navedena na kraju završnoga rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući naveo/la u diplomskom radu na uobičajen način citirao/la sam i povezo/la s korištenim bibliografskim jedinicama.

Student/studentica

Potpis

Nevena Brdar

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Problematika oblikovanja ženskog identiteta u Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća.....	3
2.1. Pitanje obrazovanja žena.....	4
3. Lik fatalne žene.....	6
3.1. Karakteristike fatalnih žena.....	6
4. Fatalna žena u hrvatskom romanu 19. stoljeća.....	8
4.1. Tipologija ženskih likova u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća....	9
5. Laura i Melita kao primjer buntovnica protiv društvenog sistema u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća.....	11
5.1. Laura kao pobornica slobodne ljubavi.....	12
5.2. Melitin strah od ljubavi.....	17
6. Zaključak.....	22
7. Sažetak.....	24
8. Ključne riječi.....	25
9. Literatura.....	26

1. Uvod

Tijekom 19. stoljeća žene su se borile za ostvarivanje prava sudjelovanja u javnoj sferi odnosno nastojale su postići žensku emancipaciju. U promatranom razdoblju, kao i prethodno tijekom povijesti, snažan naglasak stavlja se na biološku ulogu žene odnosno na ulogu žene kao majke, supruge i domaćice čime je ona pridonosila općoj dobrobiti društva. Društvena uloga žene redovito se zanemarivala. Pod utjecajem žena iz zapadnih europskih zemalja dolazi do stanovitih promjena, te se žene sve snažnije zalažu za ostvarivanje prava na obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i stjecanje financijske neovisnosti.

U drugoj polovici 19. stoljeća osnivaju se ženski pokreti koji nastoje ukinuti sve oblike diskriminacije žene u društvu. Tako su u Engleskoj osnovane sufražetkinje koje su, organizirajući javne skupove, mirno demonstrirale na ulicama zbog čega su često bivale uhićene. U Hrvatskoj su žene, također, bile podređene muškarcima i uglavnom nisu imale prava na obrazovanje. Smatralo se kako je njihova primarna zadaća da budu dobre majke i supruge.

U književnosti se kroz povijest javljao lik fatalnih žena i osobito je zastupljen u europskoj književnosti u razdoblju romantizma. Lik fatalne žene poprima obilježja izvanljudskog i demonskog, ali tijekom razdoblja realizma taj lik postupno zadobiva ljudske dimenzije. Fatalne žene su privlačne i nedostižne, samosvjesne i dominantne, svojom vještom prijetvornošću dobivaju ono što žele, zaludeju muškarce i uglavnom ih odvede u propast. Njihova najvažnija odlika jest ta što degradiraju dominantnu patrijarhalnu ideologiju.

U svome radu ću, na primjerima lika Laure iz romana *U registraturi* Ante Kovačića i lika Melite iz istoimenog romana Josipa Eugena Tomića, nastojati

pojasniti obilježja fatalnih žena čiji prosvjed je izraz tragične nemoći žene koja pokušava ostvariti samostalnost i neovisnost u okrutnom društvu. Prije toga ukratko ću iznijeti najvažnije probleme sa kojima se susreću žene prilikom nastojanja za ostvarivanjem ženskog prava.

2. Problematika oblikovanja ženskog identiteta u Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća

Tijekom 19. stoljeća rodne identitetske uloge su ostale nepromijenjene odnosno i dalje je patrijarhatsko uređenje bivalo dominirajuće. *U društvu je i dalje prevladavalo mišljenje kako je ženina primarna uloga majke, supruge i domaćice. Javna sfera ostaje i nadalje rezervirana isključivo za muškarce.*¹

Takvu situaciju uočavamo i u Hrvatskoj u kojoj se, tijekom prve polovice 19. stoljeća, razvija nacionalno-politički i kulturni pokret pod nazivom Hrvatski narodni preporod. Preporoditelji su nastojali ispuniti zahtjev za hrvatskom nacionalnom identifikacijom. U sklopu toga posrijedi je činjenica da su i žene one koje biološki, kulturno i simbolički reproduciraju naciju. Unatoč tome, preporoditelji nisu pokazali zanimanje za obespravljenost žena u političkom kontekstu i njihovo dovođenje u poziciju „Drugih“ odnosno nisu polazili od rasprava o rodnim ulogama i nisu se zanimali za prava i mogućnosti žena. *Ipak, pozivom za domoljubnim angažmanom su otvarali ženama slobodan prostor za djelovanje i izvan ograničene privatne sfere ukoliko je u skladu sa preporodnom ideologijom.*² Prvotno su se žene skupljale u privatnim prostorima i stvarale intimne kružoke gdje su vodile estetizirane razgovore o književnopovijesnim i kulturnim temama i na taj način promicale hrvatsko domoljublje. Tijekom 1940-ih godina 19. stoljeća izlaze iz privatne u javnu sferu, ali nemaju pravo sudjelovanja u političkom životu. Svojim akcijama pružale su podršku aktualnim političarima. Situacija se zaokreće 50-ih godina 19. stoljeća u kojima se opet snažno promiče patrijarhalna ideologija i ženama se sve više uskraćuje prostor djelovanja te se tada pojavljuje i problem vezan uz obrazovanje žena.

---

¹ Feldman, Andrea: Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest, Zagreb : Ženska infoteka : Institut "Vlado Gotovac", 2004., 157.str.

² Dragičević, Josipa: Književnost u haremu ljubavi: hrvatska nacija, rod i književnost u prvoj polovici 19. stoljeća, Zagreb : Ex libris, 2017, 62. str.

2.1.Pitanje obrazovanja žena

*Devetnaesto stoljeće bilježi rast važnosti obrazovanja. U sklopu tih kretanja javlja se potreba za reformiranjem i unaprjeđivanjem ženskog obrazovanja.*³

Te težnje su nailazile na snažan otpor javnog mnijenja. U hrvatskoj javnosti konzervativni hrvatski krugovi smatrali su žensko obrazovanje štetnim jer ono sabotira tradiciju i prijetećim u smislu tradicionalne podjele muških i ženskih uloga u društvu. S druge strane, obrazovanje se smatralo bitnim sredstvom za prenošenje intelektualnih i moralnih vrijednosti na nove naraštaje, a žena je, s obzirom na tradicionalnu ulogu majke, imala veliki utjecaj na uvjerenja svoga djeteta. *Stoga je nepostojanje hrvatskih ženskih škola i upućivanje ženske djece viših staleža na mađarske i njemačke institucije imalo ozbiljne posljedice na širenje narodne kulture.*⁴ To je rezultiralo podrškom ženskog pokreta od strane djela javnosti odnosno dolazi do procesa oblikovanja ženskog identiteta, položaja i uloge žene u društvu što u konačnici dovodi i do potrebe obrazovanja žena. Posljedica svega toga je osnivanje *Više djevojačke škole* u Zagrebu 1868. godine. Na kraju stoljeća omogućuje im se i upis na Zagrebačko sveučilište.

Hrvatski narodnjaci Ivan Perkovac, Ivan Filipović i August Šenoa zalagali su se za promjene u položaju i obrazovanju žena. Oni su objavljivali članke u časopisu *Neven*, *Narodne novine* i *Vijenac*. Ivan Filipović se zalaže za obrazovanje žena, ali i dalje ženu promatra unutar tradicionalnih okvira te navodi kako su njezine primarne uloge da bude dobra supruga i majka. Kao što

---

³ Feldman, Andrea: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb : Ženska infoteka : Institut "Vlado Gotovac", 2004., 157. str.

⁴ Feldman, Andrea: *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb : Ženska infoteka : Institut "Vlado Gotovac", 2004, 158.str.

možemo uočiti te strategije oblikovanja ženskog identiteta usmjerene su prema ženama viših staleža. Žene nižih staleža, posebice one koje su živjele na selu, su bile izložene snažnom patrijarhalnom okrilju. Žene na selu su se smatrale kao čuvarice običaja i tradicije hrvatskog naroda, stoga je njih trebalo obrazovati za što uspješnije izvođenje rodni uloga odnosno težilo se tome da postignu znanje o brizi djece i doma. *Što se tiče gradskih žena njih je trebalo preodgojiti u narodnom duhu, a potom obrazovati.*⁵ Za urušavanje patrijarhata, kojemu žene trebaju težiti, Filipović je krivio vanjski, strani europski utjecaj. Industrijska revolucija, formiranje jake građanske klase, liberalne i prosvjetiteljske ideje su ženama pružile prostor u javnome životu. Žene su počele zapošljavati se u industriji što dovodi do rušenja financijske ovisnosti o mužu ili ocu. Sve više se zalažu za politička prava zbog čega im je bitno promicanje obrazovanja. *Procesom obrazovanja žene su stjecale ekonomsku, socijalnu i emocionalnu samostalnost*⁶. Spomenute *Više djevojačke škole* služile su za pripremu djevojaka za ulogu majke i domaćice. Do bitnih promjena u hrvatskom obrazovanju dolazi tek 1874. godine kada osnovna škola postaje obavezna i za dječake i za djevojčice. Škola je bila pod snažnim pritiskom crkve te je jedina ženska učiteljska škola bila u samostanu Sestara milosrdnica u Zagrebu. Do reforme ženskog obrazovanja u Hrvatskoj dolazi 1892. godine kada se ukida *Viša djevojačka škola* i škola u samostanu Sestara milosrdnica, a otvaraju se dvije nove škole *Privremeni ženski licej* i *Ženska stručna škola*. Licej je imao gotovo gimnazijsku osnovu, a stručna škola je djevojkama pružala izobrazbu u domaćinskim i određenim obrtničkim djelatnostima. Te škole su djevojkama predstavljale pripremu za sudjelovanje u javnoj sferi i stjecanju neovisnosti.

---

⁵ Dragičević, Josipa: Književnost u haremu ljubavi: hrvatska nacija, rod i književnost u prvoj polovici 19. stoljeća, Zagreb : Ex libris, 2017., 71. str.

⁶ Feldman, Andrea: Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest, Zagreb : Ženska infoteka : Institut "Vlado Gotovac", 2004, 158.str.

3. Lik fatalne žene

Popularnost lika fatalne žene seže u najstarije doba. U najstarijim mitovima i sagama posrijedi su poganske božice-zavodnice kao što su, primjerice, Lilit, Meduza, Sirene. One redovito odvede u propast hrabre junake koji ih susreću. Lik fatalne žene osobitu popularnost postiže tijekom prve polovice 19. stoljeća u razdoblju romantizma. U romantizmu užas postaje elementom ljepote, pa lik fatalne žene poprima umjetničku dimenziju.

3.1. Karakteristike fatalnih žena

U romantizmu femme fatale dobiva definitivno svoj oblik, tj. skalu posebnih oznaka po kojima se lik raspoznaje i koje se od njega neodvojive⁷

Krešimir Nemeć navodi sljedeće osobine kojima se koncipira lik fatalne žene:

- a) Fatalne žene su lijepe i tajanstvene, ali su istodobno i kobno privlačne odnosno njihova privlačnost sadrži opasnost i agresivnost. Upravo zbog te ambivalentnosti njihov lik poprima visoki stupanj zanimljivosti.
- b) Fatalne žene su inteligentne i proračunate. Privlačne su i zbog svoje duhovitosti i superiornosti, dominiraju okolinom i vladaju u svakoj situaciji. Prisutne su u svijetu visokog društva, salona, zabava.
- c) Fatalne žene su plod muške erotske fantazije, pa su stoga razvratne i pohotne. One su antipod puritanskoj projekciji žene-majke, supruge i „kućnom anđelu“ iz viktorijanskog mita o ženi. Tip fatalne žene je podnosio teret predrasuda određene epohe u kojoj se sve ono što prelazi granice društvenih konvencija projicira u područje

---

⁷ Nemeć, Krešimir: Tragom tradicije; Matica hrvatska, Zagreb, 1995., 62.str.

iracionalnog, destruktivnog i demonskog, a upravo takva obilježja su svojstvena i liku fatalne žene.

- d) Iracionalna svojstva u karakterizaciji lika fatalne žene očituju se u tome što se fatalna žena javljala kao navjestiteljica smrti, propasti i nesreće. Pripisuju joj se odlike dijaboličnosti, vampirizma i demonizma, a posrijedi su i metaforičke asocijacije sa zmijama, divljim zvijerima i vješticama.

4. Fatalna žena u hrvatskom romanu 19. Stoljeća

U hrvatskom romanu 19. stoljeća lik fatalne žene zauzima jedno od središnjih mjesta. Službeno prva hrvatska *femme fatale* pojavljuje se u romanu *Zlatarovo zlato* Augusta Šenoa. Posrijedi je lik Klare Grubar –Ungnad koja upropaštava sreću Dore Krupić i Pavla Gregorijanca tako što otruje Doru. Tim činom pokazuje kako ne preže ni pred čime kako bi dobila ono što poželi. Na taj način fatalne žena stoji na putu sreće između dvoje pozitivnih likova. *Klara Grubar predstavlja senzualnost i tajanstvenost, ona čini spletke, zaplet odnosno radnju, dok je Dora predstavnicica čistoće bez života, stičnosti i dosade.*

⁸Sličnost uočavamo i u romanu *U registraturi* gdje Laura upropaštava sreću Ivica i Anice. Ostale hrvatske fatalne protagonistice pronalazimo, primjerice, u Kumičićevom romanu *Olga i Lina* gdje su fatalne Lina i Klara, potom lik Marije Kontramanić u Šenoinoj *Kletvi*, Elvira u Kovačićevu *Fiškalu*, Melita u istoimenom Tomićevom romanu, grofica Helena u Leskovarovim *Sjenama ljubavi*.

Fatalna žena čini zaplet na temelju sljedećih karakteristika:

- a) Upropaštava sreću dvoje pozitivnih likova. Fatalna žena je antipod dobroj djevojci/ženi jer se zaljubljuje u njezina mladića/muža. Tako, primjerice, u romanu *U registraturi* Laura okončava vjenčanje Ivica i Anice takozvanom krvavom svadbom odnosno, uz pomoć svoje razbojničke družine, ranjava i ubija svate i Anicu.
- b) Fatalna žena se pojavljuje i u funkciji glavnog lika. U tome slučaju upravlja fabulom i stvara zaplet. Primjere za to pronalazimo u Tomićevom romanu *Melita* i Kumičićevom romanu *Gospođa Sabina*.

---

⁸ Nemeč, Krešimir: *Tragom tradicije*; Matica hrvatska, Zagreb, 1995., 58.str.

- c) Iako nije glavni lik, fatalna žena ima bitnu funkciju u radnji djela jer svojim potezima postiže značajne promjene u priči.
- d) Fatalne žene često iznenadnim i neobjašnjivim postupcima okončavaju zamršenu radnju. Pri tome su posrijedi njezini nepredvidivi i iracionalni postupci, ali su takva mjesta neuvjerljiva i slabo motivirana.
- e) Fatalna žena je žrtva vlastitih intriga jer, unatoč njezinoj manipulaciji, ljubav joj nije uzvraćena.

4.1. Tipologija ženskih likova u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

U raspravi o ženskim likovima u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća uočava se antiteza između apsolutne fatalnosti i apsolutne nevinosti.

Kućni anđeo nema vlastito ja, one su pasivne i, što je najvažnije, nemaju vlastite priče.⁹

Apsolutna nevinost potkrepljuje se predstavnicama tipa pasivne, dobre i lijepe djevojke. Njih odlikuje poslušnost i marljivost i time upućuju kako će jednoga dana biti dobre, vjerne i poslušne supruge. One su odgojene u skladu sa kršćanskim vrijednostima. Takve protagonistice spadaju u tradicionalni tip djevojke koje su savršen primjer kućnog anđela.

Fatalnu ženu je najlakše prepoznati po zmijskom, hladnom pogledu koji se skriva iza prekrasne fasade posuđene od anđela u kući.¹⁰

Fatalne žene su kobne, zamamne, agresivne i dijabolične. Muškarci koje zavode često se pitaju *Tko je ona?*, proizvod su muške književne fantazije i

---

⁹ Duda, Dean; Slabinac, Gordana i Zlatar, Andrea: Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb, 2007., 254. str.

¹⁰ Duda, Dean; Slabinac, Gordana i Zlatar, Andrea: Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb, 2007., 254. str.

njih karakterizira čežnja za individualnom slobodom. Na taj način se oponira društvenim konvencijama odnosno pomoću nje se iznose predodžbe, misli i snovi koje su u društvu zabranjene, potisnute, tabuizirane.

5. Laura i Melita kao primjer buntovnica protiv društvenog sistema u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća

Fatalna žena oponira patrijarhalnoj viziji žene odnosno društvenim konvencijama. Ante Kovačić u romanu *U registraturi* i Josip Eugen Tomić u romanu *Melita* koriste motiv *femme fatale*. Taj motiv postaje vrlo produktivan i popularan među širom čitateljskom publikom. U oba romana pojavljuje se lik fatalne žene koja je predstavnicom žene-vampa u kojoj se na neobičan način miješaju opsjednutost zlom i želja za individualnom slobodom. Laura i Melita nezaustavljivo putuju u ludilo, nisu u stanju obuzdati svoje nagone i beskrupulozno uništavaju sve oko sebe. Za razliku od patrijarhalne djevojke/supruge koje su vjerne i pobožne, fatalne žene sklone su ljubavnim avanturama. Tako Melita ima aferu sa oženjenim generalom Zelenkajom, potom vara muža Branimira sa Alfredom te, u konačnici romana, udaje se za generala Zelenkaja, ali je konstantno mijenjala ljubavnike. Laura je zavodila Ivicu i Mihi, a u konačnici i Ferkonju. Vrhunac njezinog razvrata jest incest s vlastitim ocem. Laura se odbija udati za Ivicu: *Nikada! Nikada! Nikada! – kriknu Laura... - Ja ću živjeti slobodno, slobodno ću te ljubiti i obožavati, ali u nikakvim, ni crkvenim, ni svjetovnim okovima, pa u ovaj tren umrla naša ljubav¹¹!* Isto tako odbija se udati i za Mihi kojeg, uz pomoć Ferkonje, ubija. Melita je smatrala kako se ne smije udati iz ljubavi jer će je takav brak sputavati: *Meni ne prija takav brak...Moj ideal je brak bez ljubavi, ali slobodan...*¹² To je razlog zbog kojeg se udaje za Branimira kojega ne voli, ali ubrzo uviđa kako joj je u tom braku nesnosno: *Ono prije govorila je neiskusna djevojka, koja nije imala pojma o braku, ali sada sudim o tom kao žena i moram priznati da je nesnosan život u braku gdje nema međusobne ljubavi.*¹³ Melita rađa sina kojega ne voli i ne želi brinuti o njemu. Ne želi dobiti svoje dijete već uzima dojilju čime zanemaruje

¹¹ Kovačić, Ante: *U registraturi*; Vinkovci : Riječ, 1998., 310.str.

¹² Tomić, Josip Eugen: *Melita*; Vinkovci : Privlačica, 1994., 41.str.

¹³ Tomić, Josip Eugen: *Melita*; Vinkovci : Privlačica, 1994., 146.str.

jednu od najvažnijih majčinskih dužnosti. Kasnije saznajemo kako se njezin sin osjeća otuđenim od nje i boji je se: *Dijete kao da je znalo da ga mati ne ljubi, držalo se odvratno naprama njoj.*¹⁴

5.1. Laura kao pobornica slobodne ljubavi

Laura je najupečatljiviji lik hrvatske književnosti devetnaestog stoljeća koja se javlja u romanu *U registraturi* Ante Kovačića. Taj roman je izlazio u nastavcima u časopisu *Vijenac*, a knjiga je prvi put tiskana tek 1911. godine.

Jeličić Dubravko predstavlja Lauru kao romantičarski slobodan kreiran lik. U njoj uočava demonsku ženu koja ne priznaje nikakve zakone, užasava ju Ivičina razboritost i hladnoća, sluša svoje srce i proizvod je opće pokvarenosti i njezine superiornosti u sukobu s moralom i pravdom. Njezina narav je puna proturječnosti i unutarnjih sukoba što se očituje u njezinoj strastvenosti i bešćutnosti, grubosti i milosti, nježnosti i okrutnosti, mudrosti i naivnosti, naglosti i proračunatosti.

Krešimir Nemeć navodi da je Laura fatalna žena i da u njezinom prvom opisu uočavamo da je ona potencijal neizvjesnosti koji pokreće radnju i otvara brojne mogućnosti: *Ja ispadoh iz odaja Mecene i sretnem na stubama divnu Lauru. Ona mi se nasmiješi rajskim, požudnim osmijehom, a u crnim očima usplamsa joj strast i hladnoća, neopisivo milje i ljut prezir, anđeoska dobrota i zmijska zloba...sve to u jedan tren... Ah Laura...ta Laura!...*¹⁵ Svojim ambivalentnim ponašanjem Laura stvara situacijsku napetost. Fatalna žena se asocijativno povezuje sa zmijom, što uočavamo i u opisu Laure. Takva metaforizacija je povezana sa kršćanstvom u kojoj zmija predstavlja sotonu i simbol je zavođenja na prvi grijeh. Tako i Laura zadobiva sotonistička obilježja:

¹⁴ Tomić, Josip Eugen: Melita; Vinkovci : Privlačica, 1994., 259.str.

¹⁵ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 66.str.

*Laura bijaše nekuda hladna. Na njezinim usnama pomaljao se onaj zločinski poluprezir, a iz očiju ližaše onaj zmijski bljesak kakav već poznajemo u te glumice kad god se u njezinoj glavi roje nove osnove i u duši stvaraju nove odluke...*¹⁶ Laura zavodi Ivicu Kičmanovića i navodi ga na grijeh. Njihov prvi susret odvija se u vrtu Meceninog doma. Jeličić smatra da se tijekom njihova dijaloga uočava Ivičina plahost i Laurina samouvjerenost. Na početku njihova razgovora Ivica joj zbunjen postavlja pitanje je li ona Mecenina štićenica i rođakinja, a ona je vješto zanemarila to pitanje i rekla svoje ime *Laura G.* Nakon početne Laurine emocionalne neodređenosti slijedi njezino naglo emocionalno ushićenje, a potom potencira osjećaj bliskosti sa Ivicom te mu govori da ju ne zove gospodičnom jer je to ružno, govori mu kako su oboje sirotani i nudi mu sestrinsku ljubav. U toj situaciji uočavamo kako Laura vješto stvara zamku u koju želi uvući bezazlenog i nevinog Ivicu. On je znao da Laura nije u Meceninom domu u svojstvo rođakinje i štićenice jer je vidio Mecenu kako izlazi iz njezine sobe. Ipak, zamišlja da bude s njom sam na svojim bregovima što se uskoro i ostvaruje. Potom je ponovno spomenuo Mecenu nakon čega dolazi do naglog obrata i Laura naglo odlazi: *„Lauro, sestro, jao meni, jednoga samo da nije...štićenica i rođakinja toga staroga!...Rođakinja!? Ona skoči, problijedi u licu i posivi, a ustašca joj stade stezati neka užasna trzavica... - Zbogom! – odsiječe kratko – Vi ne razumijete mene...*¹⁷ Laura se tada nalazila u teškom položaju jer je bila priležnica staroga Mecene. U trenutku upoznavanja sa Ivicom u njoj se bude svijetle nade kojima se radovala, ali ih se i bojala. Nakon toga Ivica tuguje za Laurom i piše joj pismo u kojem joj izvještava kako odlazi jer joj ne želi smetati. To pismo je rezultiralo njihovim ponovnim susretom u vrtu, ali Laura nije bila dobrodušna kao prilikom prvog susreta jer je osjećala svoju moć i superiornost nad Ivicom kojemu se podruguje i prasne u

---

¹⁶ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998.,310.str.

¹⁷ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 142.str.

ironičan i raskalašen smijeh. Tu se ponajbolje može uočiti ambivalentnost Laurina ponašanja.

Nakon njihova podrobnija upoznavanja Laura odlučuje Ivici otkriti svoje podrijetlo čime u roman unosi romantički zaplet. Pripovijeda mu o svome nesretnom djetinjstvu u kojem umire čovjek kojeg je ona smatrala svojim ocem nakon čega brigu o njoj preuzimaju Ferkonjini roditelji koji su bili siromašni i nasilni. Potom mu govori o nasilju i silovanju koji je nad njom izvršio jednooki Ferkonja, o boravku kod vještice Hude koja joj daje kovčeg pun zlata i daje je u ruke svodnici koja je dovodi starome Meceni. Za razliku od njezinog romantičkog podrijetla, Ivičino podrijetlo je realistično odnosno on je sin muzikaša koji odlazi u grad na školovanje. Stoga možemo zaključiti kako Laura i Ivica pripadaju dvama posve oprečnim svjetovima što dovodi do nemogućnosti njihova međusobna razumijevanja. Priča o njezinoj baki Amaliji i majci Dori preuzeta je iz Šenoine Seljačke bune.

U romanu su prisutni naturalistički elementi jer se opisuje podrijetlo Ivice, Laure i Mecene koje je, po mišljenju Frangeša, ključno za objašnjenje njihovih postupaka. Njihovo nasljeđe i prošlost ih determinira: *Mecenina pokvarenost i Laurin grijeh su proizvod prilika, odnosa i nasljeđa.*¹⁸ Mecena je plod ljubavi pokvarene providnikovice i strastvena vlastelina, a Laura je kći takva oca i silovane Dorice. Dakle, Laura je dijete opaćine i razvrata, određena da osveti svoju majku što i čini kada ubija Mecenu čime postaje ocoubica. Jeličić objašnjava kako je, nakon pobuđenih osjećaja prema Ivici, Laura osjećala sve veću odvratnost prema Meceni. Njezine naslijeđene sklonosti dovode je do odluke da ubije Mecenu koji je iskorištava i sabotira njezine nade. U trenutku spoznaje vlastitog podrijetla Laura posve gubi duhovnu ravnotežu: *Pa ja...Ja sam bila... Ja sam mu pospješila put u vječnost...Svome ocu... Ne, ne!*¹⁹

---

¹⁸ Frangeš Ivo: Stilističke studije; Zagreb : Naprijed, 1959.,220.str.

¹⁹ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 288.str.

Frangeš u Laurinom susretu sa Ivicom uviđa kontrast između gradske pokvarenosti i seoske svježine. Selo je prikazano kao mjesto čistih osjećaja i plemenitosti. Laura je predstavnik gradskih djevojaka koje su gizdave, raskalašene, nemaju stida, rano gube nevinost i već u 12. godini vjeruju samo u novac, ne nalazi se u Ivičinom domu i selu, nigdje ne može pronaći mir jer je progoni počinjeni grijeh. Smatram da je Laura determinirana i nasilnim ponašanjem Ferkonje koji je siluje i činjenicom da postaje prilježnica staroga Mecene. Svijest o zločinu koji je na njoj počinjen u Lauri uništava povjerenje u smislenost i stabilnost postojećega društvenog morala. Kao posljedica svega toga u njoj se razvija snažan otpor prema instituciji braka što sam već spominjala.

Bitna situacija u romanu je i kada Laura čini Ivicu muškarcem. Tu situaciju Ivo Frangeš proglašava *Buđenjem Ivica Kičmanovića*. U toj neodređenosti između jave i sna Ivica završava u raskošnom krevetu čudesne i nedokučive Laure u čijem se zagrljaju budi, opčinjen njezinim čarima. Nekoliko puta se pita *Tko je ta Laura?*, ali odgovora nema: *A ja sam evo u njezinim odajama...Kako se sve to slučilo? Što je Laura? Otkud je ona? Divna Laura? Što li to bješe? Kako sam ja u ovom divnom krevetu? Šta je to bilo?*²⁰ Lara je ovdje predstavljena kao tijelo koje se izražava kroz seksualne odnose. Posrijedi je *golo tijelo žene, božanske ljepote*. Potom se spominje pjesma o gubljenju nevinosti čime se apelira kako je Ivica postao muškarac. Njegovo gubljenje nevinosti utemeljen je na biblijskoj priči o prvom grijehu. Tu prestaje njegova autobiografija. Tada se mijenja pripovjedač u romanu koji iz prvog lica prelazi u treće lice. Laura postaje dominantnom i ona sada tvori zaplet. Unosi nered u živote likova što dovodi do brzog protoka vremena i godina čime se očituje prevlast romantičkog zapleta i pobjeda nad realističkim načelom. Branimir Donat smatra da Ivica Kičmanović u epizodi buđenja zapada u davno

---

²⁰ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 59.str.

začet san u kojem se isprepleću erotika i snaga koja tu erotiku potiskuje. Smatra da tragična osamljenost i nesposobnost integracije u društvo Ivica i Laure svjedoči da postoje neke moćne sile koje upravljaju njima.

Dean Duda, Gordana Slabinac i Andrea Zlatar smatraju da Laurina fatalnost muškim likovima u romanu predstavlja fantaziju o superiornoj ženi sa seksualnim iskustvom. Njezino seksualno ponašanje nije toliko različito od Ivičina. On je o spolnosti naučio slušajući razgovor slugu u družinskoj sobi. Kada ulazi u njezinu sobu ona ga naziva razbojnikom, a on sam se kreće na prostoru opasne seksualnosti i šapuće Lauri Ferkonjino ime. Njegova srodnost sa Ferkonjom očituje se u njegovu ophođenju sa Anicom kojoj se obraća sa ti, ispituje je o njezinoj mogućoj udaji, gladi je po kosi i govori joj da ne bude plaha. Do takvog iskustva došao je uz pomoć Laure kojoj se, prilikom prvog susreta, obraćao sa vi i zvao ju gospodičnom.

Iako se Laura, u interakciji sa Ivicom, prvotno pretvara kako je dobra i naivna, s vremenom Ivica uočava njezino drugo i pravo lice. Ivica joj piše pismo u kojem iznosi nepovjerenje i Laurinu ispovijest: *Vaše pripovijetice o tobože nesretnom vašem postanku i životu bijahu valjada gole izmišljotine ili vješto ishitrene te izbrušene poluistine, samo da moju mladost začarate, obmanete i privučete k sebi...*²¹ Jeličić ističe kako je Laura posve realan lik sve do trenutka kada saznaje pravu istinu o svome podrijetlu. Od trenutka njezinog ubojstva Mecene ona postaje nepouzdana i njezine riječi djeluje nevjerodostojno. Pri kraju romana Laura dolazi Ivici i govori mu kako je sve to napravila zbog njega. Priču o svojoj prošlosti je ispričala samo njemu i kada je otkrila istinu o incestu odlučuje potražiti Ivicu kako bi lakše zaboravila na svoj grijeh. Stoga Laura u Ivici traži čistoću i nevinost, kao što ju je Ivica tražio u Anici.

---

²¹ Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 330.str.

Laura unosi „nered“ u Ivičin život. Ivica taj nered nastoji razriješiti brakom, ali Laura to odlučno odbija, kao što je odbila i Mihinu bračnu ponudu: *Već ti rekoh da od toga brašna neće biti nikada pogače pa dogodilo se što mu drago!*²² U Laurinom karakteru očituje se prvenstveno njezina želja za slobodom koja pobija sve humano u njoj te njezina nekompetentnost za miran život i obitelj, hladna je i ravnodušna prema muškarcima, beskrupulozno ih mijenja i ubija. Jedini muškarac kojeg nije u potpunosti osvojila je Ivica i to je navodi da se njemu konstantno vraća. Na kraju romana preobražava se u hajdučicu koja onemogućava Ivici sreću u ljubavi upadom na njegovu svadbu i ubijanjem Anice. Brutalno joj nožem odrubi grudi koje predstavljaju simbol njezine ženstvenosti.

Laura je simbol zla čija fantastičnost, dijaboličnost i onirizam odnosno prijetvornost njezina karaktera potiskuje sve ostalo u drugi plan. Ona izranja iz prostora imaginacije i utjelovljuje u sebi nešto duboko mitsko i ljudsko odnosno univerzalno. Njezina fatalnost ublažena je ljubavlju prema Ivici i traumatičnim iskustvima iz prošlosti. Koristi svoju ženstvenost kako bih dobila što želi, ali joj samo imitacija donosi moć i slobodu.

5.2. Melitin strah od ljubavi

Melita je glavni lik u istoimenom romanu Josipa Eugena Tomića. Ona je heroina u čijoj je naravi snažno zastupljeno zlo, zavist, podmuklost i sotonsko. Krasi ju i izuzetna fizička ljepota kojom privlači generala Zelenkaja, Alfreda i Branimira. Ona je mlada, raskalašena i hirovita plemkinja koja živi u Zagrebu. Melita je glavni lik romana koja tvori zaplet u njemu. To je roman koji progovara o jednoj ženi i istodobno o jednom društvu koje je u sukobu odnosno progovara o propadanju aristokracije.

---

²² Kovačić, Ante: U registraturi; Vinkovci : Riječ, 1998., 365.str.

O Melitinoj pohotnosti saznajemo već na početku romana kada čita Boccacciev Decameron. Tijekom romana saznajemo da čita i francuske romane, pisane slobodno, po njezinom ukusu. Melita je svojim postupcima šokirala malograđansku sredinu što se očituje u pričama, koje su kružile po plemićkim salonima, kako je Melita žena lakoga morala koja je imala ljubavnu avanturu sa oženjenim generalom Zelenkajom tijekom boravka u Veneciji. To je jedan od glavnih razloga koji onemogućuje Melitinu udaju za Alfreda prema kojem je gajila neke osjećaje. Melita Tomić, prije svega, je određena svojom strašću, psihičkom labilnošću i nimfomanijom. Već u prvom opisu Melite uočavamo kako je riječ o fatalnoj ženi: *Njezine oči, velike crne oči, pune žara i sile, zastirale su duge, crne trepavice. Rijetko kada otvorila bi mlada grofica širom te žarke, neodoljive oči; činila bi to samo u odsudnim trenucima, kada je trebalo da njezina volja pošto-poto pobijedi*²³. Ona je tajanstvena, čudnovata žena čiji su postupci krajnje nepredvidljivi. U romanu uočavamo elemente naturalizma jer je Melita determinirana nasljeđem odnosno njezin otac je karakteriziran kao lakouman, bezbrižan i hedonistički. Isto kao i njezin otac, Melita se opredjeljuje za život pun veselja, zadovoljstva i razonode. U romanu se pojavljuje lik njezine majke Ane koja predstavlja tradicionalni tip žene i brine se za djecu i gospodarstvo te pruža čvrstu podršku svome suprugu unatoč svi njegovim manama i Ljubice čija tetka nagovara Alfreda da se vjenča sa njom. Na taj način privremeno sabotira mladenačku ljubav između Alfreda i Melite. Ti likovi omogućuju kretanje Melitine ličnosti u željenom pravcu na način da u sukobu sa njima Melita se nameće snagom svoje ličnosti drugim likovima. Posrijedi je snažan karakter, mlada, emancipirana djevojka koja se ne libi suprotstaviti društvenim konvencijama, ali zbog prenaplašene taštine i ponosa ona tragično skončava. Upravo je taština odnosno želja za osvetom navodi da natjera Alfreda na preljub.

---

²³ Tomić, Josip Eugen: Melita; Vinkovci : Privlačica, 1994., 6.str.

Melita je hladna i proračunata i izvanredno spretna u svojoj glumi pred drugima, svjesna je financijskih prilika i neprilika u obitelji. Zbog financijske oskudice udaje se za bogatog Branimira, ali to čini prvenstveno zbog sebe, a tek onda zbog svoje obitelji. Ona je ravnodušna u odnosu prema bližnjima što je uočljivo u njezinom odnosu prema bratu, mužu, a napose djetetu: *Melita učini otklanjajuću kretnju rokom. – Ne dosađuj mi, molim te! Ja nisam nikada voljela malu djecu. – Ali ovo je tvoje dijete. – Od njega...Valjda me sada razumiješ²⁴!* Melita odbija dijete zbog ogorčenosti odnosno nesnosno joj je da ima dijete sa čovjekom kojeg ne voli.

U romanu Melita nije jedini primjer raskalašenosti, već se pojavljuje i lik markize Savignon koja potvrđuje stav o razbludnom plemstvu. Pojavljuje se i lik grofice Alice kao antipod Meliti čijim se postupcima još više izražava Melitina izopačenost. Potom su suprotstavljeni likovi Melitine majke koja je bezbrižna i rastrošna i Ljubičine tetke Andrine, koja je razborita i sposobna da se odupre životnim izazovima. Svakako je zanimljiv i lik Elle koja predstavlja ženu novoga doba. Ona je sportski tip žene, nije se udala i seksualno je neopredijeljena.

Melita vješto zavodi Branimira Rudnića kojem nedostaje plemićki grb. Vjenčanje sa Melitom mu omogućuje ulazak u plemenitaški svijet u kojem se ne snalazi. Melita ga u potpunosti ponižava te izbjegava njegovu prisutnost i beskrupulozno ga vara. Koliko je hladna i ravnodušna prema Branimiru očituje se u situaciji kada je Branimir plakao zbog svoje ljubavi prema njoj, a ona se tome bezdušno smijala. Branimir, s vremenom, osjeća sve veće odsustvo svoje žene i uočava njezinu prisnost sa Alfredom što kulminira u situaciji kada Branimir pronalazi Melitu u hotelskoj sobi s Alfredom pri čemu mu Melita

---

²⁴ Tomić, Josip Eugen: Melita; Vinkovci : Privlačica, 1994., 189.str.

bijesno i razdraženo izjavljuje: *Gospodine, mi smo od ovog časa rastavljeni... Vi nemate ovdje ništa tražiti. Adieu!*²⁵

Josipa Dragičević objašnjava kako su u devetnaestom stoljeću muškarci smatrali važnim da žene prate modu u odijevanju, izboru literature, hobiju, odgoju, obrazovanju, stilu života. Osobni rast djevojke nije bio sam sebi svrha, već je predstavljao uvertiru u sklapanje braka između muškarca i žene. Tako i Melita, između ostaloga, privlači muškarce svojim otmjenim odijevanjem i ponašanjem te pjevanjem. Postojane predrasude da se pjevačko zvanje smatra nedostojnim za djevojku Melitina staleža izricali su njezin otac i Branimir čime se iskazuje konzervativan odnos prema umjetnosti. Na taj način vidimo kako Melita, koliko god bila samosvjesna, podliježe patrijarhalnim odredbama. Svoju samosvjesnost izražava u raspravi sa svojom majkom u kojoj ističe kako je punoljetna što ju čini sposobnom da sama odlučuje o svojoj sudbini.

Jedino braunica Andrina i puk uočavaju Melitinu pravu narav odnosno njezinu dvoličnost. Njezinu dvoličnost najmanje uočava Ljubica koja kao da je zaslijepljena Melitinom prijetvornošću. Barunica Andrina upozorava Ljubicu da bi joj Melita mogla preoteti Alfreda, ali Ljubica ignorira Andrinino upozorenje: *Melita ju je neodoljivom nekom snagom privlačila, kao što privlači zmija svojim pogledom nježnu ptčicu, koju je za svoju žrtvu odabrala.*²⁶ Na taj način i Melita zadobiva sotonistička obilježja kao i Laura odnosno koristi se motiv zmije kao opake zavodnice.

Tijekom radnje Melitina psihička labilnost je u konstantnom porastu, a kulminira u trenutku Melitinog raskida sa Alfredom i njezinom udajom za Zelenkaja kada se u potpunosti prepušta raskalašenom životu i dovodi do potpunog moralnog sloma i pomračenja uma. *Melitina sudbina je predodređena propadanjem vlastite klase i osobnim nagonima strasti i pohote, koje je teško*

---

²⁵ Tomić, Josip Eugen: Melita; Vinkovci : Privlačica, 1994., 267.str.

²⁶ Tomić, Josip Eugen: Melita; Vinkovci : Privlačica, 1994., 252.str.

*obuzdavala, zbog čega je i poludjela. Prikazana kao majka, supruga, sestra i kći projicira uglavnom komponentu zla.*²⁷ Melitina psihička rastrojenost simbolizira umiranje plemićkog staleža. U promatranom razdoblju plemstvo je u sve izraženijem opadanju odnosno postupno dolazi do propasti feudalnog ustroja. Istodobno dolazi do snažnog razvoja trgovačko-industrijske građanske klase. Tomićeva Melita, za razliku od Kovačičeve Laure, potpuno je realistički predstavljena. Ona je plemkinja koja se suočava sa propašću plemstva i ne preže ni pred čime kako bi si i nadalje osigurala poziciju u visokom društvu.

*Melitina fatalnost očituje se u njezinom odbacivanju tradicionalnog morala odnosno ne pronalazi sreću u ulozi dobre supruge i majke, u njezinom ponosu i željom za osobnom slobodom te isticanjem u društvenom životu.*²⁸

---

²⁷ Kalogjera, Goran: Književnik u sjeni; Biblioteka Val, Rijeka, 1989., 93.str.

²⁸ Visković, Velimir: Hrvatska književna enciklopedija, 3. svezak, Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 2010., 59.str.

6. Zaključak

Femme fatale odnosno fatalna žena je lik koji se pojavljuje u književnosti, ali napose u književnosti prve polovice devetnaestoga stoljeća. Posrijedi su žene-vamp koje su opsjednute zlom te posjeduju osobine koje su se tada pripisivale muškarcima kao što su ponos i težnja za individualnom slobodom. Fatalne žene zavode muškarce i neminovno ih upropašćuju, njihov odnos je na relaciji žrtva-krvnik. Liku fatalne žene svojstvene su crte demonizma stoga im je zlo imanentno i one su u oštrom sukobu sa moralom i pravdom.

*Odbijam i privlačim po volji – kaže na jednom mjestu Tomićeva Melita i tim riječima definira zapravo princip djelovanja svih fatalnih žena: nepredvidivost, diktat volje, strast posjedovanja, žudnja za stalnom promjenom, žeđ za avanturom i senzacijom.*²⁹

Fatalna žena je tašta, ambiciozna, pohlepna, željna vlasti i novaca, nezasićena u ljubavi, manipulativna, razarateljica brakova, ubojica, kradljivica. Sve su one na neki način izopćene iz društva i svojstven im je nemir kao i mržnja te snažna želja za osvetom zbog čega su sklone lutanju koje im onemogućuje miran i sretan obiteljski život. Ona je proizvod ekstravagantne muške fantazije, njezina ambivalentnost, kontroverznost i nepredvidivost čini je uzročnikom zapleta i tvorcem raspleta u romanu. Motivom fatalne žene sagledavaju se moralne dileme vremena, upućuje se na neravnopravnost u društvu i psihičke probleme potisnutih, nastoji se upozoriti na teškoće uzrokovane neravnopravnošću spolova i razornu erotsku prirodu. Uporabom toga motiva omogućuje se protest protiv ustaljenih društvenih konvencija te se iskazuje radikalna čežnja za slobodom.

Lik fatalne žene javlja se i u hrvatskoj književnosti čiji je najbolji primjer Kovačićeva Laura koja magično privlači svojom božanskom ljepotom, ali je

---

²⁹ Nemeć, Krešimir: *Tragom tradicije*; Matica hrvatska, Zagreb, 1995., 68.str.

bezdušna i okrutna. U našoj književnosti devetnaestoga stoljeća javljaju se i druge fatalne žene, među kojima bih izdvojila i Tomićevu Melitu koja, poput Laure, predstavlja žensku borbu za moć. Obje protagonistice nezaustavljivo putuju u ludilo čime se odražavaju mnoge potisnute traume.

7. Sažetak

Kroz čitavu povijest književnosti tematiziraju se tajanstvene i opasne zavodnice koje su predstavnice kobnih žena kojima je svojstvena nemogućnost kontroliranja vlastitih poroka, strasti i požuda. Stvara se predodžba žene koja je manipulativna i zla, vještima intrigama zavodi muškarce, a potom ih uništava te, u konačnici, i sama tragično skončava.

8. Ključne riječi

oblikovanje ženskog identiteta, obrazovanje žena, tipologija ženskih likova, fatalna žena, Laura, Melita

9. Literatura

1. Brajenović, Branko: Majstori realističkog pripovijedanja, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
2. Donat, Branimir: Unutarnji rukopis: opaske o književnoj prozi (I), NH MH, Zagreb 1972.
3. Dragičević, Josipa: Književnost u haremu ljubavi: hrvatska nacija, rod i književnost u prvoj polovici 19. stoljeća, Ex libris, Zagreb, 2017.
4. Duda, Dean; Slabinac, Gordana i Zlatar, Andrea: Poetika pitanja, Zbornik radova u povodu 70. rođendana Milivoja Solara, FF press, Zagreb, 2007.
5. Feldman, Andrea: Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest, Ženska infoteka : Institut "Vlado Gotovac", Zagreb, 2004.
6. Frangeš Ivo: Stilističke studije; Naprijed, Zagreb, 1959.
7. Kalogjera, Goran: Književnik u sjeni; Biblioteka Val, Rijeka, 1989
8. Matanović, Julijana: Prvo lice jednine, MH – Ogranak, Osijek, 1997.
9. Nemeč, Krešimir: Tragom tradicije, MH, Zagreb, 1995.
10. Šicel, Miroslav: Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti: analize i sinteze, MH, Zagreb, 1971.
11. Visković, Velimir: Hrvatska književna enciklopedija 3. Svezak; Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2010.
12. http://ff.unsa.ba/files/zavDipl/19_20/kbh/Ines-Kurtesevic.pdf
13. http://www.os-ffrankovic-ri.skole.hr/upload/os-ffrankovic-ri/multistatic/604/radnici_zene.pdf